

A 16–17. századi Kárpát-medence olvasmánytörténete. – Eredmények és fehér foltok a kutatásban.* Az olvasás történetét kutatók három alapvető kérdésre keresik a választ: az elődeink *hogyan* jutottak olvasnivalóhoz, *milyen* könyveket gyűjtöttek, és a megszerzett művek *hogyan befolyásolták* a műveltségüket. Az első két kérdésre felelhetünk a kiadott könyvjegyzékek és a kézbe vehető kötetek tulajdonosi bejegyzései alapján, amelyek arról tanúskodhatnak, hogy ki, mit birtokolt, vagy potenciálisan mit olvasott a 16–17. században. Az 1965-ben újtára indult *Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat 30 kötetében mintegy 2 500 könyvjegyzék jelent meg 1983 és 2024 között. Az öt tételt tartalmazó szegényes listáktól az ezer tételt is bőven meghaladó intézményi könyvtárakig széles skálán mozognak a források. Az *Adattár*-sorozathoz tervezett kumulatív index 2025-ben nyomtatásban is megjelenhet.

A befejezéshez közel álló szisztematikus jegyzék-felmérés sem képes azonban választ adni arra a kérdésre, hogy a szövegek milyen hatással voltak az olvasókra. Hogy ki és hogyan olvasott egy művet, arról autopszia útján, a margináliák böngészésével nyerhetünk információt. A könyvek lapjairól megszerzett tudás alkalmazására pedig a hivatkozások sorra vétele és a szövegek tartalmi elemzése vehet némi fényt, amely során elvégezzük a kéziratos vagy nyomtatásban megjelent szövegek forrásokra való visszavezetését.¹ Ez utóbbi pedig már átvezet bennünket a tudománytörténeti kutatások határvidékére.

A fennmaradt példányok kézbe vételét segítik a nyomtatásban megjelent és az online elérhető katalógusok. A kötetkatalógusok egy-egy tekintélyes múltra visszatekintő intézmény anyagát tárják fel valamilyen időkorlát, dokumentumtípus vagy tematika mentén. Az ősnymtatvány-, az antikva-, az RMK- és a kora újkori nyomtatványokat bemutató vegyes katalógusok megjelenése mindig örömteli esemény. *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei* című sorozat tagjai főként a határon túli intézmények állományát közzélték.² A kötetkatalógusok megjelenésével párhuzamosan ajánlott az intézmény online katalógusának gyarapítása is, ahogyan az a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár esetében történt.³

A könyvtár- és olvasástörténeti kutatások módszertani kérdéseit Monok István foglalta össze. A középkortól napjainkig végzett vizsgálatok eltérő forráscsoportokra alapozhatnak, amelyek időről időre frissültek és kicserélődtek. Egyes típusok megjelenése (pl. a nyomtatott kiadói katalógus) radikálisan átalakította a vizsgálhatóság kereteit.⁴ Tizenöt évvel később ugyanő vont mérleget a kutatás akkori állásáról,⁵ és újabb tizenöt év elteltével, a 2023. május 27-i konferencia is hasonló céllal jött létre.

* A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

¹ MONOK István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720, Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, szerk. Császtvay Tünde, Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 5), 1993.

² Az eddig megjelent kötetek: a Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegye (2005–2008), a Kaplonyi Ferences Rendház (2009), a Nagyenyedi Minorita Rendház (2009), a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye (2010), a Füleki Ferences Rendház (2012), a Mikházi és a Szárhegyi Ferences Kolostor (2022), a Dési Ferences Rendház (2019), a Szegedi Egyetemi Könyvtár 1701–1800, valamint 1801–1850 közötti régi nyomtatványai (2016–2018), a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (2015) katalógusa.

³ Ld. *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*, összeáll. és a mutatókat szerk. Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai).

⁴ MONOK 1993, i. m. 7–17.

⁵ MONOK István, *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről = Apró cseppekből lesz a zápor; Bakonyi Géza emlékkönyv*, szerk. Hegyi Ádám, Simon Melinda, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási K., 2008 (Habent Sua Fata Libelli, 4), 23–44.

Az egyes társadalmi csoportok olvasmányai

Az alapvetően társadalomtörténeti keretben zajló forrásfeltárás nyomán hasonló szemlélettel foglaljuk össze az eddigi eredményeket.

A nemesség

A 16–17. századi Kárpát-medencei alsó- és középnemesség fiai többnyire felekezeti iskolákban tanultak. A tehetősebbek magántanítóktól szívták magukba a tudást, majd a praeceptoruk társaságában nyugati országokban tett Kavalierstour során gyakran külföldi egyetemekre is beiratkoztak (pl. Bethlen Péter Leidenben, 1625-ben). Jelentős mennyiségű könyvvel tértek haza, majd megbízottaik és a támogatott alumnusok/peregrinusok közvetítésével gyakran évtizedekkel később is szoros kapcsolatot ápoltak az európai könyves központokkal. Jó példa erre a Batthyány–Wechel, a Nádasdy–Moretus és Blaeu, valamint az Esterházy–Blaeu együttműködés.⁶ A magyar és a latin mellett olykor német, ritkábban olasz, horvát, szlovák, esetleg francia nyelvű olvasnivalót gyűjtöttek.

A budai királyi könyvtár szétszóródásáról és az összegyűjtésére történt kísérletekről az elmúlt évtizedekben sok új eredmény született, folyamatban van a digitális másolatok közzététele.⁷ Mohács után a főnemesi udvarok pótolták a központi művelődésszervező erő, a királyi udvar hiányát. A generációkon át gyarapított családi könyvtár a főúri reprezentáció terepe volt, melyet megnyitottak a környékbeli nemesség és az értelmiségiek előtt (közismert a Nádasdy-udvar példája). A 16–17. század folyamán a művelt magyar főnemes – Erdélyben a fejedelem – vagyona és vállalt pozíciói révén támogatta a felekezete fejlődését. Az iskolák gondnokaként, alumnusok tartásával, a peregrináció finanszírozásával segítette a lelkész- és a tanárképzést. Érdeklődött a hitbeli dolgok iránt, részt vett a zsinatokon és a hitvitákon. A nyomdák és a szerzők patronálásával hatással volt a könyvkiadásra is.⁸ Mások mellett ismerünk az Istvánffy, a Zrínyi, a Bánffy, a Batthyány, a Nádasdy, az Esterházy, a Thurzó, a Pálffy, az Illésházy, a Forgách, a Rákóczi és a Thököly család könyves ügyeire vonatkozó forrásokat.⁹ Közülük csak egy-egy, valamilyen szempontból különlegesnek számító esetet emelünk ki.

A gyulafehérvári fejedelmi udvar könyvtára az 1658. évi tatárulásnak esett áldozatul, alig néhány kötetet ismerünk az uralkodói reprezentációt erősítő gyűjteményből.¹⁰ A Rákóczi család patoki gyűjteményéről már jóval többet tudunk. I. Rákóczi György (1593–1648) a családi könyvtárat fejedelmi

⁶ MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Kossuth, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2012 (Kulturális Örökség), 272–274.

⁷ Legújabban ld. MONOK István, *A Bibliotheca Corvina, Egy könyvtár sorsa, küldetése és végzete*, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2002 (Europica Varietas Tokajensis – Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini, Patrimonium culturale, Dissertationes, 1). A Mátyás könyvtárára és az egyes corvinákra vonatkozó bibliográfiát ld. <https://corvina.hu/hu/cimlap/>.

⁸ MONOK István, *Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalmi Tanszéke, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 35), 406. (A továbbiakban: MONOK 1997a.)

⁹ MONOK 2012, i. m. 57–270.

¹⁰ MONOK István, *Uralkodói művelődéspolitikai és a humanista szöveggyűjtés, Megfontolások az erdélyi fejedelmi könyvtár történetének kutatásához = Dulce et utile, Tanulmányok Pintér Márta Zsuzsanna 60. születésnapjára*, szerk. Körömi Gabriella, Kúspér Judit, Verók Attila, Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Liceum Kiadó, 2021, 199–204; MONOK 2012, i. m. 51–54. <https://doi.org/10.46403/Dulceetutile.2021.197>

működése alatt is jelentősen gyarapította (felmerült, hogy időnként a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár kárára is), ám valószínű, hogy nem ő, hanem fia, a szépreményű ifjabb Rákóczi Zsigmond (1622–1652) használta gyakrabban. A „gazdag, nyitott szellemiségű” gyűjtemény hiányos katalógusából is kiderül, hogy jelentős mennyiségű történeti és földrajzi munkát tartalmazott, és a Rákócziak patrónusi szerepéből adódóan gazdag volt hungaricumokban. A könyvtár teológiai része kissé elavult, de minden felekezetet átfogó területéhez hasonlóan, színes filozófiai könyvanyag jellemezte. Nem hiányozhattak a bibliák és a kegyes irodalom, valamint az alapvető jogi munkák sem. Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszony halála után a körülbelül kétezer kötet a pataki Kollégiumba került, majd a rekatolizáló Báthory Zsófia 1671-ben a Kollégium elűzésével elindította a gyűjtemény szétszóródását.¹¹

Batthyány Boldizsár (1537–1590) a 16. században egyedülálló franciás műveltséggel bírt, melynek alapját az ifjúkorában tett franciaországi látogatás jelentette. Németújvári udvari könyvtárának a francia történelemmel foglalkozó és a franciául kiadott történeti munkákkal kapcsolatos része, valamint a francia nyelvű (szép)irodalom utal a saját korában ritka irányú érdeklődésére. A gyarapításban segítségére levő André Wechel és veje, Jean Aubry hatását is számításba kell venni, amikor a főúr speciális érdeklődését vizsgáljuk.¹²

Thurzó György (1567–1616) nádor saját korában a magyarországi evangélikus egyház bőkezű patrónusa volt. Biccsei udvarában komoly irodalmi élet folyt, támogatta a könyvkiadást is. Hatszáz kötetes udvari könyvtárát 1610-ben rendezték 11 tematikus csoportba. A minden szakterületet átfogó gyűjtemény tulajdonosa érdeklődött a kortárs szellemi áramlatok iránt. A kézikönyvek, szótárak, jogi munkák mellett jelentős volt a történeti anyag, az erkölcsfilozófiai kiadványok és az ókori irodalom jelenléte. Az orvosi munkák mellett néhány matematikai mű, az asztrológiai és a kozmológiai írások tették ki a természettudományos irodalom nagy részét. A teológiai munkákat több felekezettől válogatták össze, többségében mégis erősen ortodox lutheránus képet mutatnak. A kortárs vitatémák közül különösen érdekelte a nádort az Úrvacsora kérdése.¹³

Zrínyi Miklós (1620–1664) 1636-ban maga is járt Itáliában, kiváló velencei és bécsi könyves kapcsolatokkal rendelkezett. A könyveinek 40%-a Itáliában jelent meg (s ennek 70%-a Velencében); harmadát olaszul, a felét latinul olvashatta, emellett voltak francia, magyar, német, cseh, spanyol nyelvű könyvei is. Az 1662. évi katalógusából a teológia meglepő módon hiányzik. Történelmi, politikai, katonai, földrajzi, irodalmi (főként latinul, itáliai és magyar szerzők művei) és gyakorlati hasznú munkákat (szakácskönyveket, kertépítésről, gazdálkodásról, lótenyésztésről és vadászatról szóló irodalmat) gyűjtött.¹⁴ A Zrínyi-könyvtár 71, főként olasz, német és francia szerzőktől származó hadtudományi tárgyú kötete arra utal, hogy a költő és hadvezér európai-szintű tájékozottsággal bírt. A hadtudomány ókori klasszikusai és az olasz reneszánsz hadelméleti munkák mellett kortárs haditechnikai és hadi építészeti irodalmat is beszerzett.¹⁵

Esterházy Pál (1635–1713) nádor Kismartonban és Moszkvában, valamint számos más európai városban szétszóródott könyvei és a róluk tanúszkodó jegyzékek alapján Monok István és Zvara Edina

¹¹ MONOK 2012, i. m. 232–242; Uő, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, szerk. Császtvay Tünde, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 1), XVI–XXVIII. (A továbbiakban: MONOK 1996a.)

¹² MONOK István, *Batthyány Boldizsár, a franciás = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, [Ötvös Péter Festschrift]*, Tom. 29, összeáll. Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Szeged, JATE, 2006, 185–198.

¹³ MONOK 2012, i. m. 163–174.

¹⁴ MONOK István, *Zrínyi Miklós könyvtára és olvasmányai kortárs könyvtári tükrökben = Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. Bene Sándor et al., Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017, 27–34.

¹⁵ HAUSNER Gábor, *Márs könyvet olvas, Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*, Bp., Argumentum, 2013, 101–114.

megállapította, hogy az egykor körülbelül 1500 kötetes főúri gyűjtemény az egyik legnagyobb hazai könyvtár lehetett a saját korában. A családi reprezentáció részét képező, gyorsan modernizálódó, a szakterületi ismereteket eredeti nyelven (latinul, franciául, németül, olaszul) tartalmazó hercegi gyűjtemény arra is utal, hogy a magyar főnemesség lehetőséget kapott, hogy a Habsburg Birodalom részeként az európai arisztokrácia részévé váljon. Am ez a jelenség még inkább kiemeli a társadalom többi részének könyves műveltségének archaikusságát.¹⁶

Viszonylag sok, 60 köznemesi könyvjegyzéket ismertünk. Ugyanakkor a néhány tucatnyi kötet között felekezettől függetlenül szinte hasonló olvasmányokat találunk: tankönyveket, históriákat, jogi munkákat és a napi vallásgyakorlathoz szükséges kiadványokat – szinte kizárólag latin és magyar nyelvű kiadásokat.¹⁷ A köznemesi származású hivatalnok-értelmiségiek tipikus alakja volt a Nádasdy-udvar gazdatisztje, Perneszi György (?–1560). A hagyatéki összeírásában fennmaradt 62 cím arra utal, hogy olvasmányaiban a humanista hagyomány (antik auktorok) keveredett a protestáns teológiával (Luther, Melancthon és Kálvin műveivel) és annak kegyességi vonulatával.¹⁸ Hasonlóan alakult Forgách Imre (?–1599) könyvtárának képe, aki 1588-ban a gyűjteménye egy részét a trencsényi evangélikus iskolának adományozta. A klasszikus auktorok műveit nemcsak szórakoztató olvasmányként forgathatta, hanem valódi erkölcsstani forrásokként is. A filozófiai művek mellett az európai kortársakhoz képest jelentősebb lutheránus teológiai anyag arra utal, hogy a Pernesziéknél egy generációval fiatalabb Forgách idejére már megszilárdultak a konfesszionális határok. A historikus és a természettudományos munkák mellől mindkét gyűjteményből hiányzik a modern államelméleti és politikai irodalom.¹⁹ A 18. század elejére kialakult a főnemességhez mérhető műveltséggel rendelkező középbirtokos nemesség, jó példa erre Ráday Pál és Szirmay András személye és gyűjteménye.²⁰

A katolikus főpapság

A katolikus főpapi könyvtárakról fennmaradt források 7 érsek, 16 püspök, 13 kanonok és 4 apát olvasmányait tükrözik. Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek 102 possessor-bejegyzés alapján azonosított könyve főként klasszikus auktor-kiadás volt, vagy a vele kortárs humanisták műveként jelent meg. Telegdi Miklós (1535–1586) pécsi püspök hagyatékában 291 kötetet találunk, amelyek egy része (Oláhéhoz hasonlóan) humanisták művei, más részük utal a hitvitázó Telegdi munkásságára. A joggyűjteményt kiadó Mossóczy Zakariás (1542–1587) nyitrai püspök 952 tételes jegyzéke az egyik legnagyobb 16. századi hazai könyvtárról tanúskodik. Tulajdonosa antik szerzők, egyházatyák, középkori teológusok munkáit gyűjtötte korszerű kiadásban; a humanista alapművek és protestáns szerzők művei mellett komoly történeti és jogi szakirodalmat is felhalmozott.²¹

¹⁶ MONOK István, ZVARA Edina, *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás, Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. Ács Pál, Buzási Enikő, Bp., Reciti, 2015, 199–218.

¹⁷ MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, 2., jav. bőv. kiad., Bp., Balassi, 2003, 150–153; MONOK 1997, i. m. 404.

¹⁸ MONOK István, *A 16. századi köznemesség műveltségéről = Nádasdy Tamás (1498–1562), Tudományos emlékülés 1998. szeptember 10–11.*, szerk. Söptei István, Sárvár, Nádasdy Ferenc Múzeum, 1999, 109–110; *Kék vér, fekete tinta, Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700, Nemzetközi vándorkiállítás Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein, 2005. ősz–2007. ősz*, szerk., bev. tanulmány, kurátor Monok István, Bp., OSZK, 2005, 11–16.

¹⁹ MONOK 1999, i. m. 109–110.

²⁰ MONOK 2012, i. m. 277.

²¹ MADAS, MONOK 2003, i. m. 161–162.

A magyar ellenreformáció ikonikus alakja, Pázmány Péter magánkönyvtára „univerzális érdeklődést tükröző tudós könyvtár” lehetett. A jórészt a pozsonyi és a pesti egyetemi könyvtárból előkerült, közel száz mű egy része teológiai tárgyú volt, kortárs írók (főként jezsuiták) munkái. Mellettük prédikációs művek, bibliamagyarázatok, a neolatin költészet darabjai, filozófiai-, történettudományi-, politikai- és orvostudományi munkák találhatók.²²

Forgách Ferenc (1566–1615) esztergomi érsek több mint ezer kötetét elemezve megállapítható, hogy az elődök nyomdokán haladva alapos humanista műveltséggel rendelkezett, és könyvtára biztos hátteret jelentett a politikai szerepvállaláshoz. Himmelreich György (1573–1637) pannonhalmi apát 435 tételes jegyzéke inkább a főúri, mint a főpapi gyűjteményekhez áll közel, emellett pedig erős itáliai kulturális orientációról tanúskodik.²³

Az értelmiség olvasmányai

Az értelmiség a jogállását tekintve lehetett személyében (famiális gazdatisztek) vagy testületi hovatartozása szerint (erdélyi lelkészek és leszármazottaik) nemes, többnyire azonban a polgárság köréből került ki. Jórészt valamelyik felekezet papjaként vagy tanáraként működött.

1. A tudóskönyvtárak

Az értelmiségi gyűjtemények közül méretükkel és gazdagságukkal kiemelkednek az ún. humanista- vagy tudóskönyvtárak. Hans Dernschwam (1494–1568?), a Fuggerek faktora, Zsámboky János (1531–1584) orvos, udvari történetíró és filológus, Dudíth András (1533–1589) diplomata-püspök és Giovanni Michele Bruto (1517–1592) fejedelmi történetíró sok száz, vagy ezer kötetet meghaladó könyvtára minden szakterületet átfogó gyűjtés eredményeképpen jött létre. Figyelmet érdemelnek például e gyűjteményekben a korabeli filológia csúcsteljesítményei, a velencei, párizsi, bázeli, lyoni és antwerpeni kiadók termése. Mellettük ugyanazokat az olvasmányokat találjuk, amelyeket a kortárs humanista kollégáik olvastak Európa-szerre.²⁴

2. A katolikus értelmiségiek olvasmányai

Csak kevés katolikus alsópapi könyvtárat ismerünk: 1720-ig összesen 16 magángyűjteményről van tudomásunk, amelyek mérete nem haladja meg a 30 kötetet. A teológiai alpmunkák mellett beszédgyűjtemények és egyházatyák művei segítették a tulajdonosokat a papi hivatásuk gyakorlásában.²⁵ Kivételként Lakatos István (1620/25–1706) csikkozsmási plébános példáját idézhetjük fel, akitől a 17. század végén 148 tételes könyvjegyzék maradt ránk. A tulajdonos erdélyi működéséből fakadóan jellemző a kéziratos munkák és a magyar nyelvű olvasnivaló nagyobb számaránya. Iskolai könyveit megőrizte, melléjük a napi munkához szükséges bibliák, szerkönyvek, imádságoskönyvek, káték, teológiai kézikönyvek, kegyességi munkák, beszédgyűjtemények járultak. A világi műveltséget

²² KNAPP Éva, *Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban (Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban), Tanulmány, katalógus*, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, 2012; Uő, *Pázmány Péter magánkönyvtára = Magyar Tudomány*, 174(2013), 7, 852–859.

²³ MADAS, MONOK 2003, i. m. 163.

²⁴ MADAS, MONOK 2003, i. m. 153–159; Farkas Gábor, *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai = Magyar Könyvszemle*, 108(1992), 2, 112–113.

²⁵ MADAS, MONOK 2003, i. m. 164–165.

a humanista szerzők írásai, valamint történeti és jogi munkák képviselik.²⁶ A 17. század második felében gyűjtött dunántúli papi könyvtárak egy részén jól megfigyelhető az itáliai egyetemjárás nyoma. A ruszti Johann Adolf a Scholte, a kismartoni udvari pap Francesco Orsolini és a Nádasdyak környezetében élő Sennyei Sándor Ferenc olvasmányai között olasz szerzők írásait, olasz nyelvű műveket vagy más nyelven megjelent munkák olaszra fordított kiadásait is megtaláljuk.²⁷

3. A protestáns értelmiségiek olvasmányai

Az értelmiségiképzés csúcspontját jelentő egyetemek a nagyszombati katolikus egyetem kivételével nem működtek tartósan a 16–17. századi Kárpát-medencében, a leendő protestáns lelkészek és tanárok németországi, németalföldi és svájci akadémiákat voltak kénytelenek látogatni. A peregrinációnak köszönhetően a kinti tartózkodás ideje alatt szerény anyagi lehetőségeik mellett is lehetőségük volt a legkiválóbb könyves központok természetéből válogatni. Alapvető kézikönyveket, lexikonokat vásároltak, amelyek számos tudományterület áttekintését tették lehetővé a későbbi pályájuk során.²⁸ A hazai értelmiségi magángyűjtemények szakmai szempontból kevésbé voltak koncentráltak, mint az európai kortársaiké, ugyanakkor szélesebb horizontot jelentettek a tájékozódáshoz.²⁹

3.1. A lutheránus értelmiségiek olvasmányai

A zömében német ajkú lutheránus lelkészek, illetve a gyülekezet laikus tagjainak könyvtárát összevető Monok István érdekes jelenségre hívta fel a figyelmünket. Míg a papság naprakészen ismerte az egyházában jelentkező, az ortodox tanítástól eltérő szellemű irányzatokat (filippizmus, pietizmus), addig az átlagos szász polgár felé az ortodox teológia üzenetét tolmácsolta és a felekezeti egység megőrzése érdekében a polgári magánkönyvtárakat is konzervatív szellemben gyarapították.³⁰

Sebastian Türck (1587–1623) lelkész 239 kötetes könyvtára az egyik legnagyobb magángyűjtemény volt a korabeli Kassán. Az ortodox lutheránus és a filippista szerzők egyaránt jellemzik a gyűjteményt, de kálvinista munkákat is gyűjtött. Késő humanista alapművek, antik auktorok, és néhány, a kortárs politikai eseményekre reflektáló írás színesíti a komoly lutheránus teológiai szakkönyvtár képét.³¹

Thomas Frölich (?–?) löcsei lelkész 1635-ből fennmaradt jegyzékén főként olyan teológiai olvasmányokat találunk, amelyek még a 16. században jelentek meg, s mellettük hagyományos iskolai tankönyvek álltak a polcokon. A század második felében elhunyt kollégája, Samuel Markenfeld

²⁶ MONOK István, *Lakatos István olvasmányai: a vágyott eruditio a székelyföldi katolikus papok számára a 18. század első felében = Arte et ingenio, Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*, szerk. Gálfi Emőke, Kovács Zsolt, P. Kovács Klára, Kolozsvár, EME, Bp., ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, 493–507.

²⁷ MADAS, MONOK 2003, i. m. 165.

²⁸ MONOK István, *Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt, a 17–18. század fordulóján = „Nem sülyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. Jankovics József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 1031–1032.

²⁹ MONOK István, *A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban, Vázlat az elmúlt ötven év európai kutatástörténetéről = Magyar Könyvszemle*, 126(2010), 2, 154. (A továbbiakban: MONOK 2010a.)

³⁰ MONOK 2008, i. m. 38.

³¹ MONOK István, *A kora újkori Kassa német polgárságának olvasmányai = Művelődéstörténeti kalászatok, A helyi érték*, szerk. Czeglédi László, Mizera Tamás, Verók Attila, Eger, Líceum Kiadó, 2017 (Kulturális Örökség Tanulmányok, 3), 29. (A továbbiakban: MONOK 2017a.)

özvegye hagyatékában szereplő hasonló kiadások elavult olvasmányokról tanúskodnak, az akkor modernnek számító pietizmust egyetlen munka képviseli.³²

Johann Hensel (?–1580) kassai tanító például kizárólag latin nyelvű munkákat vásárolt. 49 könyvének a többsége ókori szerzők és kora újkori humanisták műveiből került ki. A reformáció teológiája hiányzik, csak Luther és Melanchthon életrajzát szerezte meg.³³

Mizera Tamás 21 felvidéki lutheránus tanító munkaeszközeit elemezve klasszikus auktorokat (görög és latin kiadásban), humanista irodalmat, katekizmusokat, latin, görög, és héber grammatikákat, retorika- és dialektika tankönyveket, szótárakat, filozófiai műveket talált. Johann Haunold (?–1595) selmechányai rektor gyűjteménye nemcsak az ókori szerzők műveiben volt gazdag (74 auktor kiadás), hanem világi és humanista irodalomban, földrajzi munkákban, filozófusok írásaiban is.³⁴

3.2. A református értelmiségiek olvasmányai

Több tucat erdélyi református értelmiségi Kálvin-kötetéről közölt adatokat Ősz Előd *Bibliotheca Calviniana Transylvanica* című munkája. A példányadatok és a kéziratok bejegyzések közlésén túl értékes észrevételekkel gazdagította a Kálvin-recepciót. Felfigyelt például arra is, hogy a kálvinista tulajdonosok gyakran másodkézből szereztek meg a helvét reformátor munkáit, az első possessorok többnyire a német könyvpiaccal jó kapcsolatot ápoló lutheránus szászok voltak.³⁵ Ősz Előd a magyarországi gyűjtemények hasonló rendszeres feltárását is elkezdte,³⁶ s emellett az elmúlt években nem kisebb feladatot tűzött ki maga elé, mint tizenöt reformátor összes Erdélyben őrzött munkájának részletes dokumentálását.³⁷

A református lelkészek olvasmányairól fennmaradt források közül méretében és részletességében is kiemelkedik Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes 381 tételes könyvjegyzéke (17 kötetét vehetjük kézbe ma). A heidelbergi peregrinus alaposan bevásárolt a helvét reformáció könyves központjaiban megjelent viszonylag friss kiadványokból, majd hazatérte után is gyarapította a szellemi fegyvertárát. Több tucatnyi bibliakommentár, homiletikai és polemikus művek, a trivium, a filozófia, az irodalom és a történelem területéhez tartozó kötetek mellett államelméleti, politikai, természettudományos és nonkonformista irodalmat is gyűjtött.³⁸

Ceglédi Szabó Pál (1590 k.–1649) dunántúli református püspök 59 könyve aktív olvasóként jegyzetelő lelkésztől tanúskodik. Modernnek számító protestáns teológiai alpműveket, számos vi-

³² MONOK ISTVÁN, *Lőcse város olvasmányai a XVI–XVII. században = Könyvek által a világ..., Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*, szerk. Bányai Réka, Spielmann-Sebestyén Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 202.

³³ MONOK 2017a, i. m. 27.

³⁴ MIZERA TAMÁS, *A legszelídebb patak, A lutheránus németység tanítókönyvtárai a kora újkori Felvidéken = Per Aspera Ad Astra*, 5(2018), 1, 40–43.

³⁵ ŐSZ SÁNDOR ELŐD, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, EME, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014.

³⁶ ŐSZ SÁNDOR ELŐD, *A budapesti könyvtárakban őrzött Kálvin-kötetek = A reformáció könyvespolca, Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, OSZK, 2017 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 9), 34–52; UŐ, *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kora újkori Kálvin-köteteiről = Collectanea Sancti Martini, A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője*, 8, szerk. Dénesi Tamás, Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményei, 2020, 91–107.

³⁷ Ld. pl. ŐSZ SÁNDOR ELŐD, *Reformátori művek a Székelykeresztúri Unitárius Kollégium könyvtárában = Keresztény Magvető*, 126(2020), 1–2, 64–79.

³⁸ OLÁH RÓBERT, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*, Sárospatak, Hernád, 2022 (Hit és Kultúra, 7), 123–130.

tairatot (protestáns és katolikus egyaránt), egyházatyák műveit, kommentárokat, filozófusok munkáit és gyakorlati haszonnal forgatható beszédeggyűjteményeket olvashatott.³⁹

A fejedelmi prédikátorok és az erdélyi püspökök sorából Tofeus Mihály (1624–1684) példáját említhetjük, akinek 341 tételes csonka könyvjegyzéke mellett félszáz könyvét is ismerjük, amelyek jó részét a németalföldi egyetemjárás idején szerezte. Tofeus a kora egyik legjelentősebb hazai bibliagyűjteményével rendelkezett, a teológia területéről kiemelkedik a hitvitázó művek nagy száma. A történelmi érdeklődése nemcsak a könyvtára polcain, de a prédikációin is nyomot hagyott. Jellemző még a nyelvekkel, különösen a bibliai héber nyelvvvel kapcsolatos művek beszerzése, valamint a trivium, a filozófia (részben karteziánus művek), az irodalom (főként antik és neolatin szerzők), a politikai olvasmányok és a jogi anyag (részben a Fejedelemség kodifikációs anyagából) jelenléte. A ritkán felbukkanó nonkonformista irodalomhoz részben Comeniushoz kapcsolódó ismeretése révén jutott.⁴⁰

Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes több teológiai műfajban is bestseller-író volt (héber grammatika, hitvita, prédikáció, imádságoskönyv). A könyvtárából feltárt 143 kötet nagyobb részt a teológia, kisebb részben a filozófia nemzetközi szakirodalmából állt össze, és jelentősebb mennyiségű 16. századi reneszánsz forráskiadványt is beszerzett.⁴¹

Eszéki T. István (1641/1642–1707) németalföldi és angliai tanulmányok után Erdélyben lelkészkedett, életét dési esperesként fejezte be. Könyvtárának harmadát a kolozsvári, kétharmadát a hányattatott sorsú pataki kollégiumra hagyta. Főként németalföldi nyomdák 17. században kiadott termékeit vásárolta, gyűjteménye négyötöd részben teológiai művekből állt. Kimutatható bennük a 17. század számos irányzata: ortodoxia, arminianizmus, puritanizmus.⁴²

Debreceni Ember Pál (1661–1710) felvidéki exuláns, majd partiumi (élete végén debreceni) lelkész, egyháztörténet-író könyvtár-rekonstrukcióját Csorba Dávid végezte el. A közel háromszáz cím, „europээр szemléletű egyházi értelmiségi műveltségi paramétereit fedik fel”. Szerzőként szívesen idézett antik auktorokat és egyházatyákat, de nagyobb részt saját korának református szerzőitől merített. A citált szerzők harmada az egyetemjárása helyszínén, Németalföldön működött, s műveik ott is jelentek meg.⁴³

Apáti Madár Miklós (1662–1724) a Felvidék délkeleti részén és Debrecenben lelkészkedett. A töredékes könyvjegyzékén és a citátumai között a biblikus/klasszikus gyökerű műveltséget megalapozó művek dominálnak. A teológiában a puritanizmus, a coccejánizmus és a németalföldi pietista/misztikus kör hatott rá, a karteziánus filozófia recepciója kapcsán ismert a munkássága. A kálvinista ortodoxia ismeretét és a történelmi olvasmányokat természetesnek vehetjük. Diákévei alatt szerezte be a héber nyelvi kézikönyveit és a heterodox szerzők munkáit.⁴⁴

Eddig kevesebb figyelem fordult a református tanári könyvtárak felé, pedig a professzori karban jelentős könyves hagyatékok is vannak. Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) gyulafehérvári tanár könyvtáráról négy jegyzék is tanúskodik, összesen közel kétezer tétellel, ami az ismétlődésekkel együtt is impozáns szakmai háttérrel jelenthetett a tanításhoz.⁴⁵

³⁹ ZVARA Edina, *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei = Magyar Könyvszemle*, 128(2012), 3, 308–315.

⁴⁰ OLÁH 2022, i. m. 256–258.

⁴¹ CSORBA Dávid, *Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára = Magyar Könyvszemle*, 131(2015), 2, 165–167. <https://doi.org/10.17167/MKSZ.2015.2.165>

⁴² ÉGER Gábor, *Eszéki T. István könyvhagyatéka, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában*, Sárospatak, Hernád, 2020 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 12), 113–115.

⁴³ CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál könyvtára = Zempléni Múza*, 14(2014), 3, 33–47.

⁴⁴ OLÁH Róbert, *Egy református lelkész könyves műveltsége, Apáti Madár Miklós olvasmányai, I–II = Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 2–3, 145–164, 322–335.

⁴⁵ CSORBA Dávid, *Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái = Lybus, Magyarságtudományi forrásközlemények* 2011, 196–207.

Simándi István (1679–1710) sárospataki fizikatanár (a „pataki mágus”) hagyatéka már kivételes mérete miatt is figyelmet érdemel (320 mű), ám éppen a hivatását szolgáló természettudományos művek hiányoznak közülük. A nagyrészt teológiai, kisebb részben filozófiai, klasszikus irodalmi és földrajzi munkákból álló gyűjtemény alaposabb elemzése még várat magára.⁴⁶

3.3. Az unitárius értelmiségiek olvasmányai

Mindössze két erdélyi unitárius papi könyvtárat ismerünk. Egyed Péter (1604) Kolozsvárott, Tarcsfalvi Boros János (1702) Tarcsfalván és Gagyban szolgált. A két jegyzék felvétele közötti évszázados eltéréstől eltekintve hasonló munkákat találunk: bibliakommentárokat, unitárius teológiát és énekeskönyveket.⁴⁷ Sokat várunk Biró Gyöngyi hatalmas anyaggyűjtése megjelenésétől, hiszen a kolozsvári unitárius polgárság valamennyi dokumentáltan olvasott könyvét leírta.

4. A szakértelmiségiek olvasmányai

Kivétel nélkül Nyugat-Magyarországról és a Felvidékről származik az alig több mint egytucatnyi kora újkori orvosi magánkönyvtárról tanuskodó forrás. Általánosságban elmondható, hogy széles tájékozódásra alkalmas, de szakmai szempontból kevésbé színvonalas gyűjtemények voltak, leginkább a szakterületi alpművek domináltak bennük.⁴⁸ A legnépszerűbb szerző Hippokratész és Galénosz volt (kiegészítve a kommentátoraik műveivel), mellettük feltűnik még Paracelsus, Leonhard Fuchs, Vesalius, Johann Fernelius, Daniel Sennert és Casparus Bauhinus néhány írása.⁴⁹ Paulus Kerzius (1541–1600) brassói városi orvos fennmaradt könyvei például egytől egyig viszonylag friss teológiai és humanista művek voltak, de egyik sem kapcsolható a tulajdonos hivatásához.⁵⁰ Csanaki Máté (1594–1636), a Rákócziak orvosa számos külföldi egyetemen tanult, a kor egyik legjobban képzett szakembere lehetett. A 103 tételes töredékes könyvjegyzékén szereplő 15 orvosi munka között Hippokratész és Quercetanus opera omniája, anatómiai és orvosi tankönyvek és alpművek szerepelnek.⁵¹ A bécsi születésű Polycarpus Procopius Bonannus (1623/1624–1663) Lippay György, majd 1657-től a felső-magyarországi bányavárosok orvosa volt. A főként természettudományi tárgyú 28 kötetének vizsgálata arra mutatott, hogy Felső-Magyarországon is feltűntek a paracelzianus tanok követői.⁵²

A hat ismert jogász-könyvtár nagyobb részére igaz az orvosoknál tett megállapítás: kevésbé voltak szakkönyvtárak, mint humanista műveltséget tükröző és több tudományterületet átfogó enciklopédikus alapkönyvtárak.⁵³ A legjelentősebb jogászi magánkönyvtárat Vitnyédy István országgyűlési követ, a Wesselényi-felkelés egyik fő szervezője gyűjtötte össze. Az összeesküvés bukása után készült 540 tételes jegyzék csak részben mond ellent a fenti képnek. A soproni ügyvéd könyvtárának ötöde

⁴⁶ ÉGER 2020, i. m. 122.

⁴⁷ MADAS, MONOK 2003, i. m. 169.

⁴⁸ MADAS, MONOK 2003, i. m. 172; VARGA András, *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században = Iskolakultúra*, 7(1997), 7, 39.

⁴⁹ VARGA 1997, i. m. 36.

⁵⁰ VERÓK Attila, „Betűkbe kódolt könyvsorsok”, *Bepillantás az erdélyi szász polgárok magánkönyvtáraiba (1550–1650) = Per Aspera Ad Astra*, 5(2018), 1, 16–20.

⁵¹ MONOK István, *Csanaki Máté könyvjegyzéke = Magyar Könyvszemle*, 99(1983), 3, 256–262.

⁵² KISS Farkas Gábor, *Jezsuiták és rózsakeresztesek között, Polycarpus Procopius Bonannus, Lippay érsek orvosának olvasmányai (1644–1664) = Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760)*, szerk. Draskóczy Eszter, Etlinger Mihály, Bp., Reciti, 2022, 470–489.

⁵³ MADAS, MONOK 2003, i. m. 172.

korszerű politikaelméleti vagy jogi tárgyú volt, de más területeken is (pl. teológia, hadtudomány, orvostudomány, szótárak) „törekedett a legmodernebb irodalom beszerzésére”.⁵⁴

A polgárság

A polgári gyűjteményekről árulkodó források – a hagyatéki ügyek esetében precízebben vezetett adminisztrációnak köszönhetően – többnyire a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területéről maradtak fenn. Az erdélyi szászoknál a „Theilungsprotokoll” (osztzkodási jegyzőkönyv) jó lehetőséget kínál az egykori olvasmányok felmérésére.

A 16–17. századi városi olvasmányok főbb vonalait Monok István vázolta fel. A könyvtárak tartalmára a 16. század folyamán a fokozatos elvilágiasodás volt jellemző. A 16. század közepéig a humanista és antik szerzők munkái domináltak, s a teológián belül is inkább azok munkáit szerezték be, akiknek humanista kötődései vannak (Melanchthon és tanítványai). A 16–17. század fordulóján még mindig naprakészek voltak az európai szellemi áramlatok recepciójában, a teológiában a közös pontokat kereső irányzatok (filippisták, heidelbergi irénikusok) hatottak. Jellemző volt a morálfilozófia és a keresztény összefogást hirdető politikai irányzatok térnyerése. A historikus műveltségben a Magyarországra, közvetlen szomszédjaira és a Török Birodalomra vonatkozó irodalom jelenléte dominált.⁵⁵

Monok István elemezte a kassai német polgárság olvasmányait. Kiemelte, hogy a magyar polgársággal ellentétben, amely főként latin olvasnivalót szerzett be, domináns az anyanyelvű (német) munkák jelenléte. Az átlagos mesterember a napi (lutheránus) vallásgyakorlatához szerezte be az olvasmányai nagy részét, s az iskoláskorból maradt kötetek mellett csak némi historiai munkát vagy gyógyászati könyvet tartott az 5–15 kötetes gyűjteményében. A városvezetés tulajdonában látni ennél nagyobb magánkönyvtárakat, s bennük jogi szakirodalom, kancelláriai formulárium, joggyűjtemény is gyakran előfordul. Csak kivételként bukkannak fel francia és olasz nyelvű irodalmi művek Hans Schirmer főbíró 1637-ben összeírt 101 kötetes hagyatékában (Philippe De Commines és Petrarca művei és egy *Orlando Furioso*). Caspar Lemann/Lehman városi tisztviselő 1663-ban összeírt 117 kötetes hagyatékában a görög és héber nyelv iránti érdeklődés nyomait is megtaláljuk.⁵⁶

A bányavárosok könyvkultúrájáról Viliam Čičaj adott ki kismonográfiát, összehasonlítva a három vizsgált város eredményeit. Megállapítása szerint Besztercebányával és Selmecebányával szemben Körmöcbányán a német maradt az olvasás első nyelve a latinnal szemben. Az iparosok és kereskedők lakta Besztercebányán és Körmöcbányán a természet- és orvostudományi művek adtak egyéni jellemzőt a könyvtáraknak, ezzel szemben a selmecebányai bányászati magánvállalkozók körében a historikus, a politikai és a földrajzi irodalom volt népszerűbb.⁵⁷

Monok István Sopron, Ruszt és Kőszeg polgárainak olvasmányait összehasonlítva azt találta, hogy a magyar lakossággal gyarapodó Kőszeg a másik két várostól eltérő jelenségeket produkál. Jellemző például, hogy míg az antik auktorok Sopronban és Ruszton visszaszorulnak az oktatásba, és a helyüket a kortárs vagy világiasabb, regényesebb (szórakoztató)irodalom darabjai váltják fel, addig Kőszegen megmaradnak irodalmi olvasmányoknak. Sopronra jellemző továbbá a földrajzi- és az utazással kapcsolatos munkák jelenléte. A városvezetés és a hivatalnokok kezén jogi szakmunkák és

⁵⁴ SZABÓ Béla, *Jogászaink olvasmányai a kora újkorban = Iskolakultúra*, 7(1997), 5, 29; VARGA Bernadett, *Három kötet Vitnyédi (Wittnyédi) István elveszett könyvtárából = Magyar Könyvszemle*, 132(2016), 1, 81–88. <https://doi.org/10.17167/MKSZ.2016.1.81>

⁵⁵ MONOK István, *A lőcsei polgárok olvasmányairól a XVI–XVII. században = Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik*, 2005, 2–4. <http://real.mtak.hu/24095/>

⁵⁶ MONOK 2017a, i. m. 25–29.

⁵⁷ ČIČAJ, Viliam, *Bányavárosi könyvkultúra a XVII–XVIII. században, Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya*, Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 4), 118–128.

törvénygyűjtemények forognak, népszerűek az antik történetírók mellett a protestáns történelemszemléletet közvetítő művek. A történelemfilozófiai és politikaelméleti írásokat főként német szerzőktől olvassák, Kőszegen gyakoribb az erkölcsfilozófiai (főként a keresztény újsztoicizmust hordozó) munkák jelenléte. Míg a teológia területén Sopron és Ruszt ortodox lutheránus képet mutat, addig Kőszegen a nemzetiségék együttélése nyomot hagyott a könyvtárakon: a kevés ortodox lutheránus szerző mellett a jellemző a filippista szerzők és a heidelbergi irénikusok munkáinak jelenléte.⁵⁸

Verók Attila az erdélyi szász polgárság három és félszáz könyvjegyzékét vizsgálva megállapította, a németországi szász peregrinusokon keresztül Erdélybe áramló nagy mennyiségű könyv biztosította a korszak szellemi áramlatainak kortárs recepcióját. A hagyatéki összeírások szerint a polgárság 70 százaléka húsznál kevesebb könyvet birtokolt, a lelkészek és tanárok gyűjtöttek nagyobb könyvtárat (100–200, vagy ennél is több könyvvel). A kisebb gyűjtemények többnyire antik auktorok és humanisták munkáiból álltak össze (amelyeket szórakoztató irodalomként olvashattak), ám hiányoztak belőlük a Nyugat-Magyarországi németiség kezén gyakran forgó aktuális földrajzi, történelmi, jogi, a természettudományos művek. A teológia területén megfigyelhető, hogy míg a 16–17. század fordulójáig a filippista és a kálvinista szerzők is gazdagon jelen vannak, addig a 17. század első harmadától már Luther és az ortodox lutheránusok művei kerülnek túlsúlyba, irénikus és pietista hatású kötetek csak szórványosan tűnnek fel. Besztercén feltűnő a német nyelvű kiadványok kizárólagossága. A szász értelmiségiek gyűjteményei jóval gazdagabbak voltak a mesterembekénél, s bennük a naprakész és sokszínű teológiai anyag mellett jogi, természettudományi, földrajzi, történelmi és más területekről származó munkákat találunk. Többnyire inkább latinul, mint németül olvashattak, ám mellettük feltűnnek magyar, olasz, francia és görög nyelvű kiadványok is.⁵⁹

A női könyvtulajdonosok

Amikor a kora újkori női olvasókra gondolunk, többnyire a 18. századi nemesi asszonykönyvtárak tulajdonosai jutnak eszünkbe (Árva Bethlen Kata, Wesselényi Kata, iktári Bethlen Zsuzsanna stb.).⁶⁰ A 16–17. században azonban sokkal szűkebb volt a könyvpiaci kínálat, még nem jelent meg akkora mennyiségű anyanyelvű könyv, mint a következő évszázadban. A források a leggyakrabban a németországi könyvkiadás előnyeit élvező német anyanyelvű polgárasszonyok (nyugat-magyarországi németek, felvidéki cipszerek, erdélyi szászok) és a magyar nemesasszonyok könyveiről tanúskodnak. A polgárasszonyok neve alatt összeírt könyveket gyakran az apától vagy a férjtől örökölték és feltehetően sosem használták.

A magyar nők elsősorban a napi vallásgyakorláshoz szükséges olvasmányokat forgatták, kiegészülve a házi praktikákról és orvoslásról szóló írásokkal, életvezetési útmutatásokkal és néha szórakoztató irodalommal – magyarul vagy esetleg latinul, csak ritkán németül, olaszul vagy franciául. Jó példa erre Teleki Mihályné Veér Judit 17 kötetes könyvtára 1676-ból. Bornemisza Anna fejedelemasszony 1671–1676 körül Radnóton összeírt 104 könyve között már jelentősebb mennyiségű irodalmi és teo-

⁵⁸ MONOK István, *Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányaiban: (Ruszt, Sopron, Kőszeg) = Hungarológia*, 1995, 235–241; Ld. továbbá: KOKAS Károly, *Könyv és könyvtár a XVI–XVI. századi Kőszegen*, Szeged, Scriptum, 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 3).

⁵⁹ VERÓK Attila, *Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulmányai = Könyves műveltség Erdélyben*, összeáll. Bányai Réka, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 30–42.

⁶⁰ Ld. pl. DEÉ NAGY Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András et al., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 114–122.

lógiai olvasnivaló akadt.⁶¹ A kassai Rachel Sartorius 1684-ben jegyzékbe vett 26 könyvcíme német és magyar nyelvű olvasmányanyagról tanúskodik, amelyek között imádságoskönyvek, elmélkedések, bibliai részkiadások, némi pictista kegyességi irodalom, bibliai históriák és mesék találhatók.⁶²

Az intézményi könyvhasználat

A szervezett könyvkereskedelem hiánya, a szakkönyvek drágasága és ritkasága magyarázhatja, hogy a Kárpát-medence olvasói gyakrabban forgathatták egy-egy intézményi (iskolai, gyülekezeti vagy városi) könyvtár anyagát. Bár az intézményi könyvtárakról fennmaradt jegyzékek kiadása nagyrészt megtörtént, a források elemzése és a ma is meglévő kótetek feldolgozása többnyire még várat magára. Az egyének olvasmányainak vizsgálatakor ezeket is figyelembe kellene venni, mint potenciális forrásokat.

Két katolikus könyvtár elemzésére érdemes kitérnünk. A római Collegium Germanicum et Hungaricum könyvtára bár nem a történelmi határokon belül működött, a papképzésben betöltött szerepe miatt figyelmet érdemel a 17. század második felében (?) összeállított 2200 tételes szakrendes jegyzéke. A 6 szakcsoportban (ezen belül 16 alcsoportban) bibliakiadásokat és kommentárokat, egyháztatyák műveit, német és olasz szerzők prédikációit, kegyességi műveket, klasszikus szövegkiadásokat, teológiai alapműveket, hitvita-irodalmat, filozófiai, jogi és történelmi munkákat találunk. A korszerű, a posztridentinai katolicizmus teológiai rendszereinek, kegyességének és természettudományos világképének megfelelő könyvanyag lehetett az alapja több püspökünk és érsekünk, valamint az Esterházy család számos tagja tanulmányainak.⁶³

A kismartoni ferences kolostort a 17. század első harmadában alapították újra az Esterházyak. A kolostor különböző termeiben kb. ezer kötetet írtak össze 1722-ben. A bibliaismereti munkákat és az egyháztatyák írásait követik a lelkeségi művek, a jogi kiadványok, az erkölcssteológia, az apologétika, a kateketika és a beszédgyűjtemények. Az egyháztörténet és a világi történelem, a filozófia és az irodalom után következik egy „vegyes” szak, amelyben orvosi, politikai, földrajzi és más természettudományi munkákkal találkozhatunk. Zvara Edina értékelése szerint a kolostori gyűjtemény „gazdag, jól felszerelt szellemi arzenál” volt, amely a ferences rend hagyományos lelkipásztori és prédikációs munkáját segítette.⁶⁴

A nyugat-magyarországi, a felvidéki és az erdélyi lutheránus polgárság intézményeinek könyvjegyzékei (pl. a brassói evangélikus líceumé) megjelentek az *Adattár*-sorozatban.⁶⁵ A korszerű elemzésük még várat magára.

⁶¹ MONOK István, *A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században = A zsoldártól a rózsaszín regényig, fejezetek a magyar női művelődés történetéből, Tanulmánykötet és adattár a Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézete együttműködésében a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett kiállításához*, szerk. Papp Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 79–88.

⁶² MONOK 2017a, i. m. 29.

⁶³ SZÁRAZ Orsolya, *Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Germanici et Hungarici Romae, Száraz Orsolya és Rosa Pace bevezetésével*, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2015 (*Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez*, 17/3), I–LXXIV.

⁶⁴ ZVARA Edina, *A kismartoni ferences könyvtár története és állománya*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2023 (Esterházyana).

⁶⁵ Ld. *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750, Jegyzékszerű források*, szerk. Monok István, sajtó alá rend. Oláh Róbert, Bp., OSZK, 2009 (*Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez*, 19/2), 3–19.

A református kollégiumok 16–17. századi állományáról csak keveset tudunk. Pápáról nem maradt fenn a 19. századinál korábbi jegyzék. Debrecenben az első (az előző századok gyarapodását tükröző Naszályi István-féle) katalógus 1706-ban készült, amelyet még nem elemeztek részletesebben.⁶⁶ Fekete Csaba szerint „egy átlagos nyugat-európai protestáns főiskola könyvtárának szerény hasonmását” láthatjuk az anyagban, s a teológia mellett a humanista iskolázás klasszikusait találjuk a polcokon. A teológiai részt meghatározták a svájci és a németalföldi református ortodoxia szerzőinek és a velük vitatkozóknak a munkái.⁶⁷ Sárospataki Református Kollégium állományáról 1635-től maradtak fenn jegyzékek, amelyek közül kiemelkedik a Rákóczi család adománya (1658–1660). Az 1660 körül keletkezett töredékes katalógus arra utal, hogy a több felekezetre kiterjedő, ugyanakkor kissé elavult teológiai anyag mellett jelentős mennyiségű történelmi, földrajzi és sokszínű filozófiai irodalom került a Kollégiumba.⁶⁸ Az erdélyi református intézményekre (Szászváros, Szatmár, Székelyudvarhely) vonatkozó források megjelentek, ám ezek a kisebb méretük ellenére is még többnyire feldolgozatlanok.⁶⁹

A Kolozsvári Református Kollégiumi könyvtár 17. századi anyagát Sipos Gábor mutatta be. Az 1704-ben 1471 tételt tartalmazó jegyzék és a kézbe vehető ajándékkötetek alapján megállapította, hogy az intézmény profiljába vágó teológia állt az első helyen. Annak minden szakágához kínált olvasnivalót a gyűjtemény: bibliakiadásokat és népszerű bibliai segédkönyveket, patrisztikai kiadványokat, 16–17. századi protestáns teológusok munkáit (viszonylag sok angol szerző eredeti nyelven megjelent művét, hozzájuk képest kevés magyar református íróét) és természetesen polemikát (az eredeti műveket és a cáfolatokat is). A filozófiai és a klasszikus irodalmi művek, a florilégiumok, a történeti munkák mellett némi jogi- és természettudományos szakmunkát őriztek a kolozsvári kollégiumban.⁷⁰

Olvasmánytörténeti tendenciák

A szakirodalomból kiemelhetünk néhány olyan (egymással gyakran összefüggő) jelenséget, amelyek a Kárpát-medence olvasóközönségére többnyire felekezeten és társadalmi csoportokon átívelő módon érvényesek. Ezek a megállapítások elsősorban a könyvjegyzékek vizsgálatára nyoman születtek, az autopszián alapuló jövőbeli kutatások várhatóan további finomhangolást tesznek majd lehetővé.

1. A Kárpát-medence népeinek könyves kultúrája elsősorban befogadó jellegű volt. A kora újkor olvasmányműveltségét alapvetően meghatározta a kortárs európai szellemi irányzatok (pl. a puritanizmus, a pietizmus, a janzenizmus, a karteziánizmus) recepciója.⁷¹

2. A 16. század folyamán és a 17. század első évtizedeiben a kurrens szellemi áramlatok befogadása még jobbára naprakész volt. A 17. század végére a recepció már három évtizedes megkésztettség mutat, de ez az eredmény is csak a latin nyelven kiadott munkákra érvényes. A 18. században

⁶⁶ *Partiumi könyvesházak 1623–1730, (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, sajtó alá rend. Fekete Csaba [et al.], összeáll. Monok István, Varga András, szerk. H. Takács Marianna, Bp., MTA Könyvtára, Szeged, JATE, 1988 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 14), 152–193.

⁶⁷ FEKETE Csaba, G. SZABÓ Botond, *A Kollégium könyvtára = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. Barcza József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 413–415.

⁶⁸ MONOK 1996a, i. m. XXVII–XVIII.

⁶⁹ *Adattár* 19/2, 237–332.

⁷⁰ SIPOS Gábor, *A Kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 1), 81–92. Az Apáczai-albumban fennmaradt korai könyvjegyzékek nem voltak hozzáférhetőek a kutatás számára.

⁷¹ Ld. pl. MONOK 2010a, i. m. 154–155.

a magyar fordításban megjelenő szövegek gyakran antik vagy 16–17. századi szerzők műveinek újrakiadása volt.⁷² Az archaizálódás legfőbb oka a beszerzési lehetőségek korlátozottsága volt. Az értelmiségiek szinte csak a peregrináció idején álltak közvetlen kapcsolatban az elsődleges könyvpiacokkal. Szervezett könyvkereskedelem hiányában a kiadó és az olvasó közé beékelődő közvetítő személyek gyakran saját megfontolásaik szerint „megszűrték” a beszerzett műveket. A Magyar Királyság hivatalos nyelvén, latinul megjelent tudományos irodalom elterjedtsége maga is oka volt ennek, mivel a frissebb tudományos eredményeket tartalmazó szakirodalom már nemzeti nyelven (németül, franciául) jelent meg. A 17–18. század fordulóján már – néhány arisztokrata családot kivéve (ld. fentebb Esterházy Pál esetét) – elavult olvasmányanyag állt a hazai könyvtárak polcain.⁷³

3. A 16. század folyamán az olvasmányok tematikájára jellemző volt a laicizálódás, majd a 17. században fokozatos „reteologizálódás” ment végbe: a teológiai munkák arányának növekedése,⁷⁴ s azon belül is az ortodox szerzők körének bővülése.⁷⁵

4. A 16. században és a 17. század első felében egyre növekvő arányban voltak jelen az anyanyelvű (magyar és német) munkák a könyvtárak polcain. A 17. század második harmadától kezdődő „visszalatínizálódás” egyik motorja az élő nyelvek ismeretének hiánya volt, illetve a latin nyelv szerepe a tudományok (különösen a teológia) és az államigazgatás területén.⁷⁶

Fehér foltok a kutatásban

Következzen néhány szubjektív megjegyzés a kora újkori olvasmánytörténeti kutatásokról.

Az intézményi könyvtárak katalógusainak feltárása

A néhány fent említett példától eltekintve szinte teljes egészében hiányzik az intézményi könyvtárak tartalmi feldolgozása – felekezetől függetlenül. Ennek egyik oka a gyűjtemények mérete és a feladat összetettsége lehet. A néhány száz műből álló magánkönyvtárak elemzése is önálló köteteket tölt meg, az ezek többszörösét kitevő iskolai és szerzetesrendi könyvállományok feltárása közben pedig figyelemmel kell lenni a fenntartó (felekezet) és az intézmény történetére is.

A recepciótörténeti kutatások

Az olvasmánytörténeti kutatások csak keveset tudtak mondani eddig a recepciótörténetekről. A teológia területén a 16–17. században zajlott a protestáns ortodoxiák, a filippizmus, az irénizmus, a puritanizmus, a pietizmus, a coccejánizmus, a janzenizmus vagy a posztridentizmus elterjedése. Olyan filozófiai irányzatok érkezése regisztrálható, mint például a keresztény újszoicizmus, a reneszánsz újplatonizmus és a karteziánizmus. A természettudományok területén megjelent mások mellett a paracelziánus jatrokémia és a kopernikuszi világmép irodalma is. A felsoroltakhoz hasonló szellemi áramlatok feltérképezése sokat elárulhatna az olvasmányműveltségünk korabeli állapotáról.

⁷² Ld. pl. MONOK István, *Művelődési eszmények, A tudás mintázatainak változásai (olvasmánytörténeti nézőpontból) = Az oktatás korproblémái*, szerk. Hunyady György, Csapó Benő, Pusztai Gabriella, Szivák Judit, Bp., ELTE Eötvös K., 2017, 43 (A továbbiakban: MONOK 2017b.); Uő, *Az olvasott örökség, Hagyomány és megújulás = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 14(2005), 1, 86.

⁷³ MONOK István, *Könyvtárak és könyvnyomtatás 1526–1750 = Iskolakultúra*, 7(1997), 5, 17; MONOK 1997a, i. m. 403, 413.

⁷⁴ MIZERA 2018, i. m. 43; MONOK 2017a, i. m. 27.

⁷⁵ MONOK 2017b, i. m. 43.

⁷⁶ MONOK 2009, i. m. 207.

Ugyanakkor Monok István korábban már jelezte, hogy nem elég egy irányzat nyomait vakon követni: körültekintően kell értékelni a fölbukkanó néhány példának az egész állományhoz mérhető arányát is.⁷⁷

„Et amicorum...”

Legutóbb Granasztói Olga hívta fel a figyelmet az olvasás kollektív alakzatainak kutatására.⁷⁸ A kora újkorban az intézményi könyvtárak használata mellett létezett a közös olvasás aktusa, amely gyakrabban működhetett a Kárpát-medencében, mint Európa nyugati felén. Az „et amicorum”-típusú possessor-bejegyzések mögött kisebb csoportokat azonosítottunk eddig. A humanista tudósoktól (a pozsonyi és az erdélyi körök, a németújvári Beythék),⁷⁹ az erdélyi lutheránus szász lelkészekben és városvezető polgárok⁸⁰ át a református tanárokig, lelkészekig, diákokig egy-egy jól körülhatárolható kör osztotta meg saját könyveit a környezetével.⁸¹ A jelenség bemutatása és a hátterének feltárása épp csak elkezdődött.

Az online katalógusok és adatbázisok helyzete

Az autopszia alapján végzett possessor- és marginália-kutatások elengedhetetlen segédeszközei a régikönyves adatbázisok. Az európainál kisebb méretű egykori Kárpát-medencei könyvtárak elvben jobb lehetőséget teremtenének arra, hogy a fennmaradt könyveket kézbe vegyük és felmérjük a bennük rejlő kéziratos bejegyzéseket, még akkor is, ha az átlagosnál több kézen megfordultak és ebből fakadóan több bejegyzést hordoznak.⁸²

Ahhoz, hogy elérjük az egykor létezett intézményi vagy magánkönyvtárakból fennmaradt kóteteket, tudnunk kell, hogy hol őrzik őket ma. Az intézményeket is megtépázta a történelem: a Sárospataki Református Kollégium könyvtára például nem sokkal a Rákóczi család nagyvonalú adományát követően vándorlásra kényszerült, s ma több gyűjteményben megtalálhatóak az egykori darabjai (Marosvásárhelyen, Debrecenben és Budapesten). A magánszemélyek könyvei többnyire szétszóródtak a tulajdonos halála után, ami megmaradt belőlük, gyakran csak országhatáron átnyúló kutatással deríthető fel.⁸³

⁷⁷ Ld. MONOK István, *Descartes-recepció a Kárpát-medence olvasmánytörténeti forrásainak tükrében, 1660–1740 = A kartezianizmus négyszáz éve, Four Hundred Years of Cartesianisme, Quatre siècles de cartésianisme*, szerk. Csejtei Dezső, Dékány András, Laczkó Sándor, Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 1996 [1997!] (Ész – Élet – Egzisztencia, 5), 297–305.

⁷⁸ GRANASZTÓI Olga, *Olvasótól – olvasóig, Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire = Korall*, 12(2011), 10–11.

⁷⁹ MONOK István, „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*”, *Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról = Szolgáltatam ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és Gratuláció), 266–276; Zvara Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, szerk. Monok István, Bp., Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 9), 42–45, 80.

⁸⁰ VERÓK 2018, i. m. 22–26.

⁸¹ OLÁH Róbert, *Adalékok az „et amicorum” possessorbejegyzésekhez = MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Bp., Kossuth, 2016, 521–526.

⁸² MONOK 2010a, i. m. 146–147.

⁸³ Miskolci Csulyak István 17 könyve például 3 ország 11 intézményében érhető el. Ld. OLÁH 2022, i. m. 277–284.

A muzeális könyvtári dokumentumokat őrző hazai könyvtárak 55%-ának nincs online katalógusa, s ezzel százötvenezer régi könyv válik szinte teljesen láthatatlanná a kutató számára (csak a határokon innen). A működő online katalógusok használhatósága is szélsőséges végpontok között mozog, kevés az igazán alapos leírás. Ennek részben személyi, részben intézményi okai vannak. Kevés a régikönyves szakember, és a könyvtárak egy része nem engedheti meg magának, hogy önálló státuszt biztosítson. A muzeális dokumentumokat őrző magyarországi intézmények 40%-ában szakképzett könyvtáros munkaerő sincs.⁸⁴

Az elmúlt évtizedekben három jelentősebb régikönyves adatbázis indult újtárra, hogy (egyre szűkülő körökkel) egyesítse a fennmaradt régi könyveket és a rájuk vonatkozó forrásokat. Egyrészt a könyves kutatási segédletek teljes spektrumát igyekeztek lefedni, másrészt az egykor létezett könyvtárak anyagát tervezték feltárni.

2000-ben kezdte meg a működést a *Bibliotheca Eruditionis: Régi Magyarországi Nyomtatványok és Olvasmányok adatbank (1500–1700)*. Az adatbázis választ kívánt adni „azokra a kérdésekre, hogy ki, mikor, milyen könyvet olvasott és gyűjtött a XVI–XVII. századi Kárpát-medencében, s a rendszerben mindez összekapcsolódna a legfontosabb könyvtörténeti levéltári forrás megjeleníthetőségével és a legjellemzőbb kötetek illusztrációs anyagának megtekinthetőségével.”⁸⁵

2005-ben indult újtárra a *Magyar Országos Közös Katalógus* régikönyves részlege (MOKKA-R), összefogni a határokon innen és túl fellelhető könyvek leírását és példányadatait. Az adatbázisban tárolt „possessorbejegyzések az olvasás-, és könyvtártörténeti dokumentumokkal együtt” a könyvtárak egykori állományának rekonstrukciójához is hozzájárulhattak.⁸⁶

2019-ben, az Országos Könyvtári Platform nyitányaként mutatták be a *Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartását* (MKDNY). A mai Magyarország területén őrzött (nem kizárólagosan 1850 előtti) nyomtatott és kéziratos muzeális könyvtári dokumentumokat nyilvántartó rendszert az Országos Széchényi Könyvtárban működő Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartó Iroda szervezi. Működésének jogi alapja a kulturális örökség védelméről szóló törvény, amely kimondja a hazai könyvtáraknak nyilvántartási és bejelentési kötelezettségét az általuk őrzött muzeális dokumentumokkal kapcsolatban.⁸⁷ 2022-ben csatlakozott hozzá a *Magyar Nemzeti Névtér* (MNN), amely a jelenleg nyilvánosan hozzáférhető formájában (a korábbi lexikon szócikkek átemelésével, a *Magyar művelődéstörténeti lexikon*hoz hasonló újabb kézikönyvek és szakirodalmi eredmények mellőzésével) sok évtizedes tévedéseket is továbbörökít.⁸⁸

A három adatbázis működését és összefüggéseit a Monok István által közölt ábra szemlélteti.⁸⁹ A kiváló kezdeményezések közül egyik sem tudta befutni azt a pályát, amit eredetileg szántak nekik.

OLÁH RÓBERT

⁸⁴ FARKAS GÁBOR FARKAS, *Kódexek és töredékek Magyarországon, A Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartása (MKDNY) pilot-programja (2021–2022) = Hagyományok és kihívások, IX. Országos Könyvtárszakmai Nap, 2021*, szerk. Szabó Panna, Székelyné Török Tünde, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2022, 74–75. https://doi.org/10.21862/HagyKihiv_2021.71

⁸⁵ <http://www.eruditio.hu/programh.html>

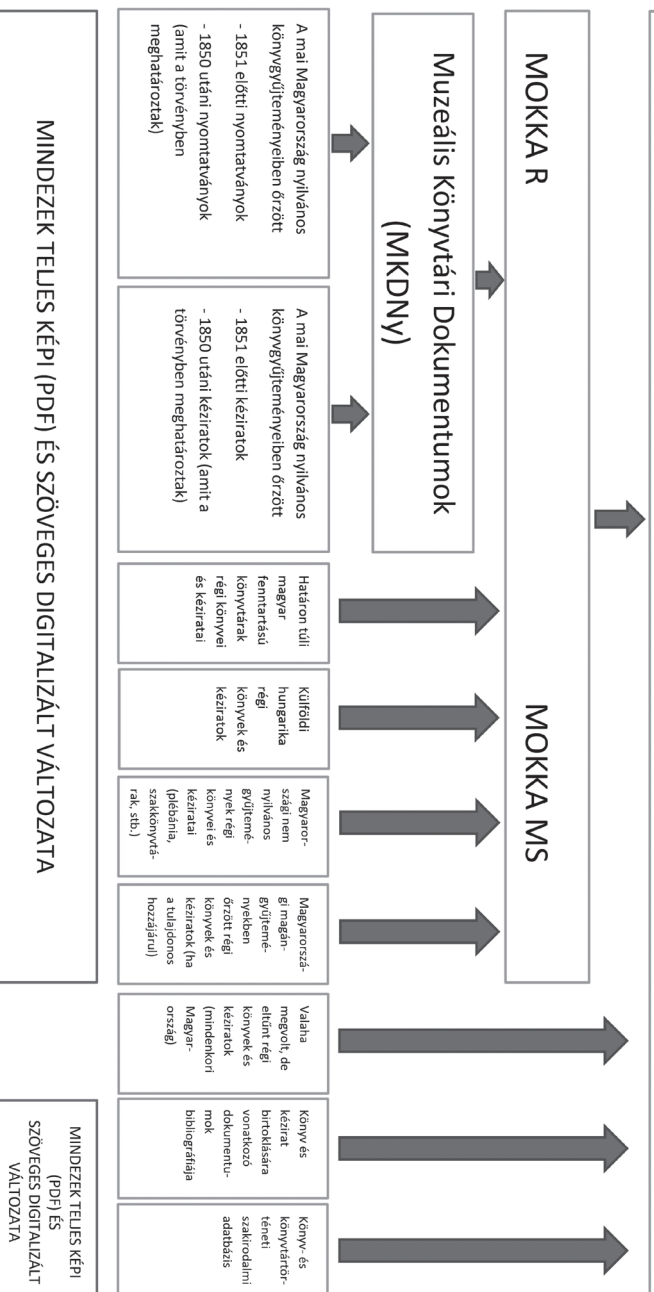
⁸⁶ KEVEHÁZI KATALIN, *Mi újság a MOKKA háza táján? 3. A régi nyomtatványok és kéziratok adatbázisa = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 56(2009), 3, 112.

⁸⁷ <https://mkdny.oszk.hu/>

⁸⁸ <https://magyarnemzetinevtar.hu/> Bár az MNN a magyar kultúra teljességét igyekszik bemutatni, Szenci Molnár Albert életrajzi adatait például nem tartalmazza.

⁸⁹ MONOK ISTVÁN, *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei és a Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartása = Per Aspera Ad Astra*, 5(2018), 1, 94.

ERUDITIO.HU = A magyar könyvtörténeti portál (Memoria Scripta Hungariae)

1. ábra. *Eruditio portál*